

De invloed van de samenleving op stedelijke structuren

Wie vandaag de dag een supermarkt binnenloopt om koffie te kopen, zal worden overdonderd door de aanblik van het schap. Zo liggen er talloze verschillende merken, smaken, soorten, vormen, kleuren, prijzen en aanbiedingen. Maar niet alleen in de supermarkt is er tegenwoordig meer keuze, ook op vele andere vlakken (studierichting, vrijetijdsbesteding, goede doelen, financiële producten) kan er gekozen worden uit verschillende producten of diensten. De rede hiervoor zou liggen in het feit dat wij steeds individueler ingesteld zijn. We hebben de behoefte om te laten zien wie we zijn en waar we voor staan. Want geen mens is hetzelfde, iedereen heeft andere voorkeuren, smaak en interesses. In ieder geval dat is waar wij in geloven en producenten en aanbieders stimuleren dit maar al te graag. Ook de komst van het internet heeft sterk bijgedragen aan deze ontwikkeling en heeft het zelfs mogelijk gemaakt om ons op sociaal gebied te onderscheiden. Websites zoals Facebook, Youtube en LinkedIn zijn grote sociale netwerken die hier uitermate geschikt voor zijn. De stelling van Ivan Bercedo in het tijdschrift *Quaderns* #227, dat we van een enkele culturele identiteit met een sterk gevoel voor het 'wij' opgeschoven zijn naar meerdere culturele identiteiten met een sterk gevoel voor de 'ik', klinkt dan ook geloofwaardig.¹ Toch kennen de vele voordelen van de individualisering ook een keerzijde. Natuurlijk, de eens zo eenvoudige taak om in een supermarkt een pak koffie te kopen is lastiger geworden, maar de werkelijke keerzijde bevindt zich op sociaal vlak. Alle mogelijkheden die we toegereikt krijgen via internet en mobiele technologieën beïnvloeden de oorspronkelijke sociale samenhang van de samenleving. Zo vreest Ray Oldenburg in zijn boek 'Great Good Places' voor vereenzaming en fragmentatie door het gebruik van internet. Mensen zouden zich steeds vaker isoleren van anderen en zich terugtrekken uit openbare plekken, waar nu juist het gemeenschapsleven ontstaat.² Mensen hoeven hun huis niet meer uit om activiteiten te ondernemen waarvoor ze 'vroeger' het openbare leven moesten betreden, zoals werken, winkelen of ontspanning. Zodat dit effect niet alleen invloed heeft op de samenleving, maar ook op de stad zelf. Volgens Georges Teyssot leven we vanaf nu niet meer in een stad die opgebouwd is rond assen en met een hiërarchie van stedelijke ruimtes. We bewegen op een kaart, waarmee we het tijdperk van 'deterritorialisering' zijn ingegaan.³ Ook Harm Tilman deelt een dergelijke veronderstelling: "Communicatie en informatie-technologieën vergroten de modaliteit van deze spectrale relaties. Nieuwe leefstijlen en nieuwe vormen van stedelijkheid zijn het resultaat van deze technologieën. Ze bevorderen de ontbinding van de materiële stad in een gefragmenteerd geheel van terminals die door kabels en kabelnetwerken met elkaar worden verbonden: de telefoon, de koelkast, de personal computer."⁴ Naast bovengenoemde opmerkingen die een enigszins negatieve c.q. conservatieve houding bevatten, zijn er tegenwoordig ook steeds meer positieve en progressieve geluiden te horen. Deze stellen juist dat de komst van internet ons sociale leven heeft verrijkt.

De trend van individualisering blijkt dus veelomvattender te zijn dan deze in eerste instantie lijkt. Mede hierdoor mag aangenomen worden dat het ook zijn weg heeft gevonden binnen de massawoningbouw. Recente ontwikkelingen zoals de zelfbouwwooning en de urbane enclave, kunnen dan ook gezien worden als producten van de individualiserende samenleving. Maar hoe is het mogelijk dat twee totaal verschillende woonvormen ontstaan binnen één sociaal maatschappelijke trend? Wat we ons eigenlijk afvragen is hoe een ontworpen structuur van de stad in relatie staat tot de sociale configuraties van de samenleving. In dit specifieke voorbeeld wordt de wisselwerking bekeken tussen zelfbouwwoonings, urbane enclaves en de individualiserende samenleving. Om hierop antwoord te vinden, wordt kort de geschiedenis van de massawoningbouw aangehaald. Vervolgens worden twee recente ontwikkelingen, de zelfbouwwooning en de urbane enclave, tegen het licht gehouden vanuit het perspectief van de individualisering.

MASSAWONINGBOUW EEN TERUGBLIK

Het artikel 'Massa en woningbouw, een historisch perspectief' van Willem Sulters uit de *Oase* 37/38 1994, vormt de basis voor het onderstaande stuk dat de geschiedenis van massawoningbouw kort weergeeft. We beginnen de geschiedenis in de jaren zestig van de vorige eeuw, het tijdstip van grote en ingrijpende bouwplannen. Destijds bestond nog sterk het idee dat het mogelijk was om door middel van een fysiek ontwerp bewoners te 'heropvoeden'. "Het werk van Bakema en Stam-Beese uit de groep Opbouw is hiervoor exemplarisch. Impliciet schuilde hierin het psychologisch axioma ten aanzien van de verschijningsvorm van de architectuur. De architectuur zou werkelijk in staat zijn het sociaal bewustzijn van de waarnemer te beïnvloeden en zo bij te dragen aan de totstandkoming van het samenlevingsideaal."⁵ Maar wat er eigenlijk gebeurde was dat de architecten, planologen en politici de architectuur van de stad reduceerden tot een politiek en economisch

product. Erg belangrijk in deze plannen waren de organisatie van bevolkingsmobiliteit en infrastructuur. De gerationaliseerde planningsmethode ging samen met grootschalige, geïndustrialiseerde systeembouw. Kortom de stadsbewoner werd genummerd en verzorgd. Een goed voorbeeld van deze architectuur en sociale opvattingen is de Bijlmermeer. De Bijlmermeer van net na haar voltooiing wel te verstaan, want snel na de oplevering bleek het plan niet te werken en werden er diverse aanpassingen doorgevoerd. In de jaren zeventig dwong de anonieme gebruiker invloed af in het proces van stadsplanning en -ontwerp. "De karakteristieke 'stedelijkheid' van de bestaande historische stad werd opnieuw als uitgangspunt gesteld in de stadsvernieuwingsoperaties. De stadsbewoner kreeg een stem: inspraak."⁶ Vervolgens zien we in de jaren tachtig dat volkshuisvesting en massawoningbouw steeds meer een product van marktmechanismen wordt. Vraag en aanbod bepalen sterk de prijs en er bestaat de sociaal bepaalde wens om zich te kunnen onderscheiden van datgene wat algemeen gevraagd is. De opkomst van commercieel lucratieve en 'exclusieve' architectuur is geboren, de stadsbewoner werd een consument. De jaren negentig kenmerken zich door het einde van de grote stadsuitbreidingen en maakte plaats voor het beheer van de stad.⁷ Het klinkt misschien tegenstrijdig, maar de Vindex-locaties vallen daar ook onder. Er werd vanuit de overheid gestuurd op specifieke plaatsen die ongebreidelde groei of dreigende krimp tegen diende te gaan. Bekende voorbeelden hiervan zijn Leidsche Rijn en IJburg.

ZELFBOUWKAVELS ALS OPLOSSING VOOR DE INDIVIDUALISERENDE SAMENLEVING

Terugkijkende op de geschiedenis van de massawoningbouw kan vastgesteld worden dat er een behoorlijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden, die grotendeels veroorzaakt is door de bewoners. In het eerste stadium hadden architecten, planologen en politici veel invloed en macht op de bevolking. Dit volgt de sociaal maatschappelijke verhoudingen uit die tijd waarbij het gezag aanzien had en wellicht hierdoor dacht uit te kunnen maken wat goed en slecht was voor de bevolking. Vervolgens zien we langzaam een kentering plaatsvinden waarbij de bewoners geleidelijk meer invloed en macht verkrijgen. De bouwwereld is uiteindelijk niet in staat gebleken om grote aantallen woningen te bouwen die voldeden aan de verschillende individuele eisen van de bewoners. We zouden dus kunnen stellen dat mede door de toenemende individualiteit door de jaren heen, we nu terecht zijn gekomen bij de meest individuele manier van massawoningbouw; het 'zelfbouwen'. Dit past ook uitstekend bij de nu geldende sociaal maatschappelijke verhoudingen. De overheid treedt steeds verder terug en bemoeit zich met minder zaken dan in het verleden het geval was. Zo zijn vele maatschappelijk belangrijke overheidsbedrijven zoals de NS, PTT of KPN in de loop der jaren geprivatiseerd. Bewoners aan de andere kant willen over steeds meer zeggenschap beschikken. Te beginnen bij datgene wat dicht bij hun staat en een belangrijke positie inneemt in hun leven, namelijk de eigen woning. Tot zover is alles nog duidelijk en lijkt het geheel een plausibel verhaal. Maar als we nu eens kijken naar de daadwerkelijke uitwerking van grote zelfbouwprojecten dan valt één ding op. Het uitblijven van de verwachte differentiatie in woningtypes. Iedere bewoner heeft namelijk de mogelijkheid om precies die woning te bouwen die hem of haar het beste past. We hebben de mogelijkheid om ons uit te spreken, te laten zien wie we zijn, onderscheidend te zijn in de massa en toch doen we dit uiteindelijk niet. Waar ligt dit aan? In het artikel "De woonplaats als gemeenplaats" noemen André Buys en Jan van der Schaar enkele verklaringen hiervoor. Het eerste argument is dat mensen van nu en mensen van vroeger geen veranderende functionele behoeften hebben ten aanzien van de woning. Zoals er vroeger behoefte was aan een slaapkamer, badkamer, keuken en woonkamer is dat tegenwoordig nog steeds zo. Hoogstens kunnen we stellen dat de kwalitatieve eisen inmiddels flink omhoog zijn gegaan ten opzichte van vroeger. Maar dit is dan ook een logisch gevolg van de toegenomen welvaart. Het tweede en interessantste argument lijkt te zijn dat wonen een middel is om sociale status of lifestyle tot uiting te brengen. Doordat wonen een middel is tot sociale expressie, kan niets anders gezegd worden dan dat wonen daarmee ook per definitie collectief bepaald is. Het individu kiest immers bewust of onbewust voor de woning, locatie of inrichting die het beste aansluit bij de groep waarmee hij of zij zich wil identificeren.⁸ Wat betreft de theorie omtrent de individualisering van de samenleving kan dus worden gezegd dat deze op woningbouw gebied enigszins wankelt. Een tweede vraag die meteen opkomt is: zijn zelfbouwoningen dan wel de oplossing?

"INDIVIDUALISERING ZIT TUSSEN DE OREN"

Om antwoord te geven op bovenstaande vraag kunnen we stellen dat zelfbouwoningen voldoen aan een aantal factoren die voortkomen uit de individualiserende samenleving. Zo beschikt de bewoner over een enorme keuzevrijheid en kan de woning zo worden vormgegeven dat het precies aansluit bij de groep of levensstijl die wordt nagestreefd. Aan de andere kant kan gezegd worden dat door het ruimtegebrek waar de gehele wereldbevolking mee kampt het niet wenselijk en moreel verantwoord is om nog op een dergelijke

manier te bouwen. Er is immers meer grond nodig om hetzelfde aantal woningen te realiseren met zelfbouwoningen dan dat er grond nodig is voor een woontoren. Dit ruimtegebrek waar we mee kampen, hebben we deels aan ons zelf te danken. In onze voortdurende drang naar vooruitgang en welvaart vragen we het maximale van onze natuurlijke grondstoffen. Daarnaast stijgt nog altijd het aantal bewoners dat op de aarde leeft. Tel de sterk urbaniserende samenleving hierbij op en er ontstaan problemen.⁹ Hoe vervelend wellicht ook om te zeggen, maar zolang deze problemen niet opgelost worden, zal ondanks het sociaal maatschappelijke succes de zelfbouwoning geen toekomst hebben. En alleen al het feit dat onderhandelingen over klimaatmaatregelen ronduit moeizaam verlopen, mogen we verwachten dat oplossingen nog lang op zich laten wachten.¹⁰ Als zelfbouwoningen dan niet een complete oplossing kunnen bieden, zijn er dan woonvormen die dit wel kunnen? Om zover te komen moeten we wellicht enige nuance aanbrengen in de eerder aangenomen veronderstelling van de individualiserende samenleving. Zo stelt Paul de Beer in het artikel 'Individualisering zit tussen de oren' dat de veronderstelde individualisering helemaal niet aantoonbaar te maken is. Middels een database aan gegevens verzameld door het SCP (sociaal en cultureel planbureau) vanaf de jaren zeventig, stelt hij dat we juist meer een kudde zijn geworden dan dat we vroeger waren. Houdt dit dan in dat de individualisering van de samenleving berust op een illusie? Nee, maar een duidelijk antwoord hierop is moeilijk te geven. Zo zijn er alleen al vijf verschillende betekenissen van het begrip individualiteit bekend in de sociologische literatuur. De twee meest aannemelijke volgens Paul de Beer zijn: fragmentering, ofwel een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen op verschillende levensgebieden en heterogenisering, ofwel een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen. Toch vangen deze begripsbeschrijvingen de term individualisering niet geheel. Ook niet als andere begripsbeschrijvingen zoals individualisering door middel van de-institutionalisering worden onderzocht. Voor dit standpunt zijn wellicht voldoende aanwijzingen zoals de gezinsverdunding, de toename van het aantal echtscheidingen, de daling van het ledenaantal van politieke partijen of de vermindering in kerkbezoek. Toch zegt dit alles niets over de instituties in het algemeen. Zo zijn misschien de bindingen met de traditionele instituties minder, maar met de moderne instituties juist weer sterker. Daarom stelt Paul de Beer voor om aan de breedte van het begrip individualisering vast te houden. Hij doet dit door de nadruk te leggen bij de uitkomst van het individualiseringsproces. Zo zou individualisering leiden tot een grotere verscheidenheid aan opvattingen (pluriformering) en tot het losser worden van de band tussen iemands opvattingen, gedrag en omstandigheden enerzijds en de sociale categorie waartoe hij of zij behoort anderzijds (privatisering). Individualisering zou ook benaderd kunnen worden als een verandering van de 'input' in plaats van de 'output'. Waardoor gesteld mag worden dat de keuzemogelijkheden toenemen, maar aan de andere kant wil dit niet zeggen dat hierdoor ook andere keuzes worden gemaakt. En dus stelt Paul de Beer enigszins gechargeerd: "Individualisering zit tussen de oren: ze komt tot uitdrukking in het feit dat steeds meer mensen op strikt individuele gronden dezelfde keuzes maken".¹¹

DE URBANE ENCLAVE ALS KRITIEK OP DE VERDICHTE, INDIVIDUALISTISCHE STAD

Nu blijkt dat de individualisering van de samenleving toch iets ingewikkelder in elkaar steekt dan in het begin is geschetst. Wat er voor heeft gezorgd dat we met een andere blik kijken naar de populaire en veel toegepaste zelfbouwstrategie. Toch kunnen we voortborduren op de stellingname van de Beer. En in het bijzonder op de zienswijze dat wij mensen toch meer groepsgeoriënteerd zijn dan dat we tegenwoordig zelf geloven. Dit is uitermate interessant en biedt perspectieven voor de toekomst. Zo is in dit licht de benadering die architecten, planologen en politici uit de jaren zestig hadden ten opzichte van de massawoningbouw niet geheel verwerpelijk. Natuurlijk is proefondervindelijk aangetoond dat dergelijke woningbouwprojecten als de Bijlmermeer niet werken, maar de benadering om het wonen te bekijken vanuit de massa lijkt zo gek nog niet. Maar hoe kan dit worden vormgegeven zonder dat zich een dergelijk fiasco opnieuw voltrekt? Het antwoord kunnen we vinden in de urbane enclave, die vele verschijningsvormen kent. Zo is de 'gated community' een van de vele vormen die een urbane enclave aan kan nemen. In de meest pure vorm is de urbane enclave een plaats waar mensen binnen een omsloten gebied dezelfde normen en waarden delen. Dit houdt in dat de urbane enclave bestaat uit een homogene groep mensen. Lange tijd werd dit gezien als onwenselijk, we zouden juist betere en plezierigere woonmilieus creëren als de bevolkingssamenstelling pluriform zou zijn (duidelijk een opvatting van een individualistisch ingestelde samenleving). Mensen met verschillende achtergrond, opleiding en overtuigingen zouden zo van elkaar kunnen leren. Inmiddels zijn we er achter dat dit niet werkt. Er ontstaan juist meer conflicten en de kwaliteit van het woonmilieu verslechterd.¹² "In het algemeen geldt: hoe homogener de bevolkingssamenstelling, hoe meer contacten er zijn en hoe groter de wederzijdse beïnvloeding en daarmee de sociale cohesie is."¹³ Ook de recente opkomst en populariteit van het dorp, heeft binding met de woonvorm van de urbane enclave. Frans Thissen stelt in zijn artikel 'Dorps wonen in stad en platteland' dat het

verlangen naar het dorp niet functioneel van aard is, maar eerder sociaal. Verder zegt hij dat de woonsituatie wordt beleefd vanuit vier dimensies, te weten: economisch, sociaal, cultureel en politiek. Nu zien we dat er bij economische en sociale relaties sprake is van een schaalvergroting die de bewoners niet of nauwelijks kunnen stoppen. Daarentegen zijn ze wel in staat om culturele en politieke relaties te beïnvloeden, waardoor men op dit gebied juist een schaalverkleining ziet ontstaan die sterk worden gekoppeld aan het woondomein. Kortom het dorp wordt het ideale referentiepunt, een plek waar vanuit een stevige, veilige, rustige thuishaven activiteiten worden ondernomen. Al geldt dit beeld niet alleen voor de ondernomen activiteiten, het heeft ook betekenis als ankerpunt, privé-domein en verschafter van identiteit. De woning als 'nest' of als 'plek' wordt steeds belangrijker.¹⁴ Zo beschouwd kunnen we de urbane enclave uitleggen als kritiek op de huidige samenleving en op het ontbreken van passende woonvormen. Anderzijds kunnen we ook stellen dat deze manier juist aansluit op de manier waarop wij mensen het wonen ervaren, vanuit de groep. En juist deze voorwaarden maken het mogelijk om voor grote groepen mensen woningen te creëren.

Om terug te komen op de vraag die we ons hebben gesteld aan het begin van dit essay, kunnen we stellen dat het ideaal van zelfbouwoningen voortkomend uit een veronderstelde individualistische samenleving niet opgaat. Ten eerste is de individualistische samenleving niet aan te tonen en ten tweede bieden zelfbouwoningen niet de ruimtelijke oplossingen die tegenwoordig wel wordt verlangd. De tegenhanger van de zelfbouwoning, de urbane enclave speelt juist in op de manier waarop wij het wonen ervaren. En vormt hierdoor als het ware kritiek op de huidige wisselwerking tussen maatschappij en hierop ontworpen structuur. Binnen de urbane enclave vormt de groep een belangrijke schakel. Dit blijkt essentieel, het wonen is immers een middel tot sociale expressie en daarom groepsbepaald. Deze benadering biedt interessante mogelijkheden, zeker omdat de ruimtelijke configuratie hogere dichtheden aan woningen toelaat. Iets wat ten tijde van ruimtegebrek zeer welkom is.

¹ Bercedo, I. (2000). "The scale of biographies". Quaderns #227, p. 15

² Oldenburg, R. (1999). The great good place. New York: Marlowe & Company

³ Teyssot, G. (1988) The Metropolis theatre. Milaan: Electa. p. 268-272

⁴ Tilman, H. (1989). "Stad en netwerk; verschijning en verdwijning van de stedelijke ruimte". Oase #23, p. 4

⁵ Sulsters, W. (1994). "Massa en woningbouw, een historisch perspectief". Oase #37/38, p. 5

⁶ Sulsters, W. (1994). "Massa en woningbouw, een historisch perspectief". Oase #37/38, p. 9

⁷ Sulsters, W. (1994). "Massa en woningbouw, een historisch perspectief". Oase #37/38, p. 12

⁸ Buys, A en Schaar van der, J. (2004). "De woonplaats als gemeenplaats". 'Kiezen voor de kudde, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep. pagina 116-128.

⁹ Onbekend. (2012). An Urban World. [Online] Unicef. Beschikbaar op: <http://www.unicef.org/sowc2012/urbanmap/#> Bezocht op: 23 februari 2012

¹⁰ Onbekend. (2012). klimaattop. [Online] NRC. Beschikbaar op: <http://zoeken.nrc.nl/?q=klimaattop> bezocht op: 3 juni 2012

¹¹ Beer de, P. (2004). 'Individualisering zit tussen de oren'. 'Kiezen voor de kudde, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep. pagina 18-36

¹² Buys, A en Schaar van der, J. (2004). "De woonplaats als gemeenplaats". 'Kiezen voor de kudde, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep. pagina 116-128.

¹³ Gramberg, P. (2003) 'Een bijenkorf in de buurt - over brede scholen en sociale cohesie'. Stad en land; over bewoners en woonmilieus. Amsterdam: Uitgeverij Aksant. p. 62-71

¹⁴ Thissen, F. (2003) 'Dorps wonen in stad en platteland'. Stad en land; over bewoners en woonmilieus. Amsterdam: Uitgeverij Aksant. p. 37-49